

Borbás Barnabás

IDEGENSÉGÜNK ANATÓMIÁJA Závada Pál: *Idegen testünk*¹

Megjelenése óta nevezték a magyar danse macabre-nak, de a legfontosabb kortárs regénynek is; Závada Pál *Idegen testünk* című (a pályaelhagyó szociológus írói munkásságában sorban a negyedik) regénye a tavalyi könyvhét előtt került boltokba, azóta számos vitacikk tárgya, irodalmi eszközei miatt pedig igazi szakfolyóirat-kedvenc lett. A negyvenes évek háborús időszakáról, a revízióról, antiszemitizmusról, németellenességről és a Magyar Testvéri Közösségről szóló történet terjedelmes, nehéz, vitára ösztönző olvasmányt rejt: történelmi regény, a sokszólamú narráció miatt viszont definiálják beszélgetésregényként, az eredeti kútfőkből és szakirodalomból egyaránt nyert szövegekből fércelt jellege miatt pedig „irodalmi anyagból szőtt olvasnivalóként” is, mely ráadásul napjainkban igen aktuális és provokatív kérdéseket hoz felszínre.

Az olvasónak azonban nincs könnyű dolga, ami az aktualitáshoz és provokációhoz való hozzáférést illeti: a regényre nehezen felvehető, számtalan forrásból táplálkozó zsurnalizmus által bonyolított belső ritmus, néhány központi figura helyett tucatnyi kulcsszereplő interakciója jellemző. (A tájékozódás a hasonló nevek miatt sem könnyű: Weiner Janka és Jakab, a néhol János Johannka, Flammról magyarosító Flórián stb.) A történet azonban csak a sajátos narráció és a váltakozó idősíkok miatt tűnik bonyolultnak: fő szálon szinte végig 1940. szeptember 16-án, a fényképész Weiner Janka műtermében tartott vacsorán vehet részt az olvasó, közben folyamatosan megismerve a résztvevők múltját és sorsuk beteljesülését, valamint figyelemmel követhet egy komplett, az idősíkok közé fűzött családi levelezést is.

Kollektív felelősség és magyarságkép

A könyv megjelenése óta zajlott vitákban kiemelt helyen szerepelt a váltakozó narrációk problémája. Bár az író elmondása szerint ez az elbeszélői pozíció mint regénypolitikai eszköz elsősorban irodalmi kérdés, a T/I-es személyű kórusok által előidézett kollektív Én nyelvi kivetülése mégis túlmutat egy egyszerű szóművészeti fogáson: a T/I (vagyis a Mi) univerzalizáló és partikuláris hang egyben. Kérdés már csak az: micsoda is ez a bizonyos Mi? A „narrációk próbálgatása”? (Radnóti Sándor, Holmi) Egy „szájbarágós világnézeti sugallat”? (Körmendy Zsuzsanna, Magyar Nemzet) Irodalmi eszköz, amely egyben „politikai tett”? (Keresztesi József, Műút) A „nemzet hangjának artikulálása”? (Elek Tibor, Új Könyvpiac)

¹ ZÁVADA Pál: *Idegen testünk*, Magvető, Budapest, 2008.

Valójában Závada munkásságában a T/1 említett használata nem újdonság, így már az erről szóló vita is lezajlott egyszer: a 2004-ben megjelent *A fényképész utókorában* ugyanúgy (bár kétségtelenül kevésbé hangsúlyos módon) regénypolitikai eszközként működött a tárgyalt narráció. Céljának megfejtéséhez magát az író is segítségül hívhatjuk: „Maradjunk inkább annál az értelmezésnél, hogy valamilyen formában mindannyian részesei vagyunk az olyan tetteknek, sőt szavaknak vagy gondolatoknak is, amelyeket legszívesebben letagadnánk. Még pedig közvetlenebb módon vagyunk részeseek, mint hinnénk.”² A megfogalmazásban tehát a kollektív bűnösség gondolata körvonalazódik, noha az ilyen kategóriákat Závada fejtegetései során igyekezett finomítani, mondván: „Ilyen közvetlen formában egy regény ne ítélkezzen.” Máshol szintén tőle így olvashatjuk: „Az Idegen testünk viszont regényként foglalkozik a magyar középosztály felelősségével, amit nem tett semmissé, hogy a második világháború után számtalan gaztettet követtek el ellene.”³ Megint máshol: „A magyar társadalom azóta sem tudott szembenézni azzal, milyen szerepe volt a holokausztban.”⁴

Az írói értelmezés tehát azon elemzők véleményével cseng egybe, akik a kollektív nemzeti hang artikulálását vélelmezték a T/1 személyű megfogalmazásoknál. Így az *Idegen testünk* olyan súlyos részeinél, mint amikor Felsőkazancson és Szilágycseresen vasgárdistákat „agyonlövünk” (174), amikor Gáborné Kulcsár Emmát „főbe lőjük” (295), a Magyar Testvéri Közösséget „fölszámoljuk” (370), illetve a nyilas Flamm Jánoson az ítéletet „végrehajtjuk” (380), akkor mi magyarok, mind „egy kicsit feszenghetünk is” (Závada megfogalmazása a HVG-beli interjújában). A felsorolt események, képek alapján és az írói értelmezések összefüggésében körvonalazódó kollektív bűnösség (mint mondanivaló) tézise azonban erősen vitatható (nem lehet egy kollektíva minden tagja bűnös, legfeljebb akik a hatalmat gyakorolják felette), de felvethető a „bűnös nemzet” gondolata is, noha – finoman szólva – túlhaladott. Ezen a ponton érdemes kiemelni, hogy a tragédiákra vonatkozó T/1 személyű megfogalmazás nem következetes a regény egészét tekintve, hiszen például Donáth Györgyöt, a Magyar Élet Pártjának egykori országgyűlési képviselőjét, a Magyar Közösség tagját mások „mondják ki bűnösnek és végzik majd ki” (365).

A nemzeti önvizsgálat témaköréhez szorosan tartoznak, illetve jelentősen hozzáadnak a regényben megjelenő magyarságábrázolás időnként felvillanó pillanatképei. Ezeknél Závada vagy ismét erős kritikát fogalmaz meg, vagy (feltehetően a tanulságkeltés igényével) sztereotípiákat ábrázol. Utóbbiak a közül például a demoralizált magyaros melabúnak ad hangsúlyt, mondván, hogy ritka pillanat, amikor „ábrázatunkat, bármi kevésbé magyaros is ez, mosolyra szoktatjuk” (38). Több ízben lefesti a tipikus revíziós gondolkodó mintaképét is: a románokkal szemben nacionalista eszméit hangoztató, és a szülőföldön való kötelező boldogulás eszméjét kényelmes fotelben, „szatmári szilva kortyolgatása közben” bontogató magyar képét (105, Vass Gerzson). Jellegzetes az

² Závada Pál a magyar rasszizmusról (Interjú Závada Pál íróval), Népszava 2008. június 7.

³ Interjú Závada Pállal, HVG 2008. november 22.

⁴ A zsidók a mi „idegen testünk” – interjú Závada Pállal, 168 Óra 2008. május 22.

Urbán Vince haditudósító által elkeseredett kielégítetlensége miatt megfogalmazott „magyar baszdüh” ideája is, mellyel Kolozsvárra bevonuló magyar katonákat jellemzi (16). Mindennek alapján látható, hogy a történet (mint történelmi regény) egészére igaz, hogy a nemzeti önkép-vizsgálatban erőteljesen és vulgárisan kritikus, önbíráló, noha gyakran sztereotípiákra és vitathatóan univerzalizált felelőségekre épít.

Antiszemitizmus és zsidókérdés

Érezhető írói törekvés, hogy a történet kulcsszereplőivel, vagyis a Weiner Janka társaságában megjelentekkel (a vendéglátót is számítva tizenöt ember) nézetrendszer és közéleti kötődés szerint minél nagyobb társadalmi lefedettséget mutasson; vagyis hogy a figurák által minél szélesebb keresztmetszetét adja a két világháború közötti magyar társadalomnak. Eme szándék már a Dávid Anna szerkesztőtől származó fülszövegben is világos: „Egy pesti fényképész-műteremben 1940 szeptemberében összegyűlnek [...] legfontosabb alakjai – divatáru-boltos unokanővére, papnővendék öccse meg a régi társak, a katonadiplomata, a költőjelölt, az újságírók, a barátnők –, sváb, magyar, zsidó és félzsidó magyarok.” Noha a korabeli politikai spektrum bemutatása szempontjából az egyes figurák felépítése sikeres, sőt néhol (például Dohányos Lászlónál vagy Flórián ezredesnél) meglepő és érdekes adalékokat rejt, a regény egyik központi kérdését jelentő antiszemitizmus szempontjából elnagyolt. A tizenöt fős társaság tagjai közül a regénycselekmény utolsó percéig formálódó kép szerint pontosan hét szereplőről derül ki zsidó származás: Weiner Janka testvéreivel (Ottó és Jakab) együtt félig, Raposka Sári, Gáborné Kulcsár Emma és kis Palcsi egészen zsidó származásúak. Geiger Mártáról távol levő testvérén, a kolozsvári ügyvéd Geiger Ádámon keresztül derül ki zsidósága. Mindeközben a maradék nyolc szereplőből hathoz köthető antiszemita beszédmód: a *Mein Kampf*-ot idéző és zsidó felesége meddőségén gúnyolódó (148) Raposka Károly, a nyilas jövő elé néző, legtöbb zsidóellenes szöveget elkövető Flamm János (Johannka), a Magyar Közösségben zsidóellenes szövegeket fogalmazó (340) Flórián Imre alezredes, a '45 után antiszemita röplapokat terjesztő (322) Urbán Vince újságíró, a „pászkarágózó” kávéházi bölcs Iharos Bálint, aki egyben a zsidómentes kommunista párt gondolatának terjesztője (325), és legkevésbé feltűnően Dohányos László, aki bár jelen színpadon nem nyilvánul meg a zsidósággal kapcsolatban, ám mint *A fényképész utókorából* visszatérő szereplőről tudjuk, hogy korábbi alakváltozatában igen antiszemita.⁵

A regény kulcsszínterét adó Weiner Janka-vacsorán tehát a tizenöt résztvevőből mindössze ketten maradnak érintetlenek a zsidókérdésében: a háború tekintetében a németek vereségét jósoló (és ezzel kapcsolatban a legitimista Lajos Ivánt is idéző), majd

⁵ A leginkább Erdei Ferencről mintázott figura például a frontról hazatérő Dusza Jánossal zajló párbeszéd-dekor éppen a deportálások ügyét keni el az igazságra rájövő és emiatt felháborodott társának. Dohányost a regényben éppen aznap iktatják be miniszternek az ideiglenes kormányba Debrecenben, mikor apósát (a zsidó származású Gerle Károlyt) Pesten a nyilasok kivégzik. *A fényképész utókorának* történetzövése ezzel is érzékeltetni kívánja a népi ideológia közvetett felelősségét a zsidóság tragédiájában.

rövid időn belül a kommunista pártba lépő Futár Endre és felesége, Salamon Anikó. Mindenki más valamilyen úton antiszemitizmussal terhelt, vagy ezt kizáróan zsidó származású. Nem véletlen tehát, hogy amikor a társaság vitája, beszélgetése (a már említett társadalmi keresztmetszetadás-igényhez hasonlóan) a két világháború közötti kor vitáit és beszélgetéseit kívánja felidézni, túlzó marad, és az olvasót folyamatos, túlhangoztatott konfrontációkkal, aránytalanul sűrített antiszemita beszédmóddal szembesíti. Az aránytalanság nemcsak a már említett keresztmetszetadás szempontjából problematikus; amennyiben a vissza-visszatérő T/1 személyű narráció által tett súlyos megállapításokban a közös nemzeti felelősség artikulálásának szándékát látjuk, úgy feltételeznénk, hogy ehhez az író a nézetek problémaközpontú finomhangolásával is megágyaz, vagyis a kulcsszereplőknél nem csak (kis híján) a zsidó–antiszemita választást festi a regény színpadára.

A magasröptű politikai eszmecseréknél sokszor tűnhet úgy, hogy a szereplők (és különböző ideológiákból konstruált személyiségük) pusztán ürügyül szolgálnak egy adott nézet megszólaltatására – a céllal merített történelmi és irodalmi forrásokból pedig bőven akad a regényben. Az elemzések során a legnagyobb hírnévre Móricz Zsigmond át-emelt 1919-es antiszemita naplórészlete tett szert, amelyről először Körmeny Zsuzsanna kezdeményezett vitát.⁶ A magyar irodalomban halhatatlanná lett Móricz Zsigmond (néhány mondat kivételével amúgy teljesen átírt) gondolatait Závada a szerencsétlen, frusztrált, infantilis és feminin Flamm Johannkával mondatja ki. Értjük: az író a megőrizve megszüntető ars poetica által tisztítja meg Móriczot az antiszemitizmus terhéértől. Ám ami az írói lelkivilágban fontos tett lehet, az olvasó számára ilyen többletet nem hordoz: csupán a kontextusból némiképp (más szövegrészekkel együtt) kilógó, néhány oldalon végigvitt vulgár–antiszemita esszenciát kap. Ellenben a magyar irodalom Móricz-képe vagy Móricz igazsága változatlan marad.

A Magyar Testvéri Közösség szerepe

Történelmi szempontból a regény leginkább meglepő szála a Magyar Testvéri Közösség (vagy Magyar Közösség) és tagjainak megjelenítése a háború végén zajlott németellenes szervezkedéstől a hírhedt per ítélethirdetéséig. Ez a tudományban kevésbé tárgyalt témakör szintén a regény azon szála közé tartozik, amelyek éppen csak követhetők, és ábrázolásuk célja is nehezen illeszthető pontosabb regénykoncepcióba. Ennek oka, hogy míg a történet meghatározó szálain az olvasó döntően nagyszabású kortörténelmi keresztmetszeteket kap, és az író ismert, az aktuális köztudatban is élénk eseményeket (a kaszai és kolozsvári bevonulás, a vészorszak napjai stb.) és figurákat (az egyik szereplő, Urbán Vince egyenesen Teleki Pál családjának házitanítója) hoz testközelbe, addig a regény végére, az 1945–46-os események felvillantatásánál a látókör leszűkül, és részletesen látjuk a Magyar Közösség ügyének alakulását.

⁶ KÖRMENDY Zsuzsanna: *Hívatlan vendégszöveg*, Magyar Nemzet 2008. július 12.

A szervezet Závada regényébe történt beleszövése kettős célt szolgál: egyrészt bemutatja a kommunista tisztogatások működési mechanizmusát a lehallgatásoktól a le-tartóztatásokon át a koholt vádak útján történő ítéletekig (és kivégzéseikig), másrészt érzékelhetően valamiféle bizonyítékot igyekszik felmutatni az antiszemitizmus 1945 utáni továbbélésére. Utóbbit hangsúlyozza, hogy a Magyar Közösség regénybeli tagja-it legtöbbször antiszemita fogalmazványok diktálása vagy terjesztése közben látjuk: a Szent-Iványi Domokosról mintázott Flórián Imre ezredes az „oroszra támaszkodva” önző érdekből „teljhatalomra” törő zsidóságról beszél (340), Urbán Vince antiszemita röplapokat készít (322) Iharos Bálinttal együtt. Ugyanebből azonban az is tudható, hogy Szent-Iványi megrögzött németellenes volt, és annak a Magyar Függetlenségi Mozgalomnak a vezetője is ő lett, amely jelentős szerepet játszott a budapesti zsidóság megmentésében. Az *Idegen testünk* ugyan Flórián Imre személyében ezt a tevékenységet is pontosan ábrázolja, ám részleteiben is nagyobb teret hagy a 1946-os antiszemita memorandumok idézésének.

Závada Pál Magyar Közösségről szóló véleményét nyilatkozatai alkalmával egyszer sem titkolta: „A Magyar Testvéri Közösség faji alapon álló, úgynevezett magyar ér-dekekért szervezkedő titkos társaság volt. Ezekre az ásatag és kártékony eszméket val-ló figurákra a hatalom kommunista nyomásra csapott le 1946 végén.”⁷ A mozgáster-rét és újjáalakulás utáni szervezetét tekintve szűk, a kisgazdák és a kommunisták szempontjából is marginális Magyar Közösség tehát az *Idegen testünkben* leginkább va-lamifajta magyarázat, mely szerint „a rasszista észjárás, amely a társadalmi működést végső soron faji elven magyarázza, mélyebb gyökereket vert hagyományunkban, mint sokan hittük”.⁸

⁷ *A zsidók a mi „idegen testünk”.*

⁸ *Uo.*